

Az építészeti elemzések jelentősége a műemlék-kutatásban - a biatorbágyi Sándor-Metternich-kastély példája

Fekete J. Csaba – Gyetvainé Balogh Ágnes

BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest

Biatorbágy Város Önkormányzata megbízásából 2008-ban e cikk szerzői, a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékén műemlékvédelmi tudományos dokumentációt készítettek, amelynek keretében írott és ábrázolós forráskutatással nemcsak a Sándor-Metternich-kastély építészettörténeti tudományos dokumentációját készítették el, hanem olyan építészeti elemzéseket is elvégeztek, amelyek hagyományosan nem tartoznak a műemlékkutatás tárgykörébe. A forráskutatással és helyszíni szemrevételezéssel nyert történetiségre és műemléki értékre vonatkozó adatok, fragmentumok elemzése és grafikai eszközökkel történő ábrázolása, megjelenítése nemcsak a kutatási eredmények gyors áttekintésére alkalmas, hanem alapjául szolgálhat az értéktudatos műemlék-hasznosítás tervezői programalkotásának, építészeti koncepciója kialakításának is.

Kulcsszavak: műemlékkutatás, Biatorbágy, Sándor-Metternich-kastély

A hazai műemlékek, különösen a profán építészeti emlékek pályázati pénzforrásokat felhasználó, projektszemléletű felújításában, újrahasznosításában gyakran és sajnálatosan igen kevés lehetősége van az elmélyült és megalapozó tudományos kutatások elvégzésének csakis, mint az építéstörténeti jellemzőket tisztázó épületkutatásnak. Ezen alapvető fontosságú tevékenységek elvégzésének hiánya, vagy rossz üteme, késői időzítése nemcsak jogszerűtlenné, de szakszerűtlenné is teheti a műemléken tervezett építészeti beavatkozásokat, átalakításokat, bontásokat, új kialakításokat. A tudományos forráskutatás, a helyszíni feltárás, az építészeti felmérés, a dokumentálás, az ezekre épített, az ezekből kiinduló tervezési programalkotás és hasznosítási koncepcionálás ideális sorrendje és egymásra épülése, a műemlékvédelmi szempontok figyelembevételével biztosítja a beavatkozások szakmai hitelességét, magas minőségét. A tudományos előkészítés során felismert történeti jelentőségéből levezetett, megfogalmazott, a műemlék egyedi értékeit kibontakoztató program a kulturális, turisztikai hasznosítás egyediségét és különlegességét adhatja.

A kialakult és széles körben alkalmazott, kronologikus építészettörténet viszonylag keveset foglalkozik a profán építészetben jól megfigyelhető változatos téralakítással és funkcionális vagy rendeltetésbeli jellegzetességekkel. A történeti épületek építészeti elemzése a korszerű, profán tárgyú építészettörténet-kutatás eszközeivel az épületek tér- és funkcionális fejlődését írhatja le, műemléki értékeit összefoglaló, sommás jelleggel és tömören láttathatja.

Az építéstörténeti tudományos dokumentáció keretein belül az építészeti elemzések kiterjedhetnek az építéstörténeti periodizációra, a történeti terek (ill. a térszerkezet állapotainak) elvi rekonstrukciójára, a tárgyasult műemléki értékek leltárának (fragmentumok) topografikus bemutatására, valamint a történeti rendeltetés, funkció állapotainak, változásainak, jellegének ábrázolására.

Az építéstörténeti periodizáció

Az építéstörténeti periodizáció a kortörténeti dokumentumok időrendi feldolgozását, az ábrázolási forrásokat (térképek, rajok) valamint az épület és fragmentumai deformációit, egyéb jellemzőit állítja szoros összefüggésbe, illetve felelteti meg egymásnak. A *relatív periodizáció* a különböző korú épületrészek, épületszerkezetek eltéréseit, határait mutatja be eltérő színnel, vagy egyéb grafikai eszközökkel. Az abszolút periodizáció, pedig a kortörténet eseményeihez rendelve, datálva különbözteti meg az építés egyes periódusait.

A történeti terek kialakításának és használatának elvi rekonstrukciója

A történeti terek kialakításának és használatának elvi rekonstrukciója alapvetően „statikus” jellegű felvétel az épület egy-egy meghatározó kortörténeti periódusáról. Célja, hogy a rekonstruálni kívánt korszaknál későbbi átalakításoktól eltekintve meghatározza az építészeti térkompozíció jellemzőit: az egyes történeti terek (helyiségek) arányait, formáját, kapcsolódási logikáját és módját, feltárásának (megközelítésének) lehetőségeit, irányait, pontos helyeit. A profán épületek történeti terei ún. cellaterek (sorok vagy csoportok), nagy (csarnok-) terek lehetnek osztatlan vagy tagolt formában. Jellegzetes történeti közlekedő terek a folyosók és a lépcsők, amelyek rendkívül változatos formában és térkompozíciós megoldásban jelenhetnek meg.

A történeti terek használati módjának elemző ábrája a különböző rendeltetések (funkciók) vagy eltérő használati jelleg szerint differenciálja színnel, textúrával vagy más grafikai eszközzel az épületrészeket. A közlekedőkön túl a reprezentatív fogadó- és előterek (kocsibehajtó, előcsarnok), a nappali és közösségi funkciók (szalon, írószoba, dolgozó, biliárd), a lakórészek (lakosztályok), a reprezentatív gyűjtemények (könyvtár, képtár, műgyűjtemény), a higiénés felszerelések (fürdők és árnyékszékek), a kiszolgáló rendeltetések (személyzeti lakó- és munkaszobák) és üzemi, technológiai funkciók

(konyhák, tárolók, istállók, műhelyek) jelentik az alapvető történeti funkcionális tagozódást.

Az újrahasznosítás, a mai használati igények kielégítése akkor illeszkedik jól a történeti terek integritásához, vagy biztosítja minimális roncsolását, ha a mai használati jelleg megfeleltethető, azaz közel azonos karaktert mutat a történeti előzményekkel. Nagy térbe nagy kapacitás, cellaterekbe kis kapacitás, reprezentatív térbe reprezentatív, kiszolgáló térbe technológiai funkció helyezendő el.

Műemléki értékek (fragmentumok) topográfiája

A tárgyasult műemléki értékek döntően építészeti értékek, amelyek meghatározója a történeti kontextus. Ez a közlekedési és forgalmi kapcsolatokról kezdve, az együttes megközelítése, épületeinek feltárulása, külső megjelenése és látványa után, az épületcsoportok települési kapcsolatát, kerttel való összefüggéseit, telepítési struktúrát, a beépítés, diszpozíció módjának értékelését jelenti. Érték a kertszerkezet, a növényzet és a kerti látványelemek együttese. Az épületek térhasználata, a történeti funkciók rendszere, alakulása, jellegének hagyományai szintén ezt az értéket növelhetik.

Az épületek és a történeti használatot, kialakítást tükröző belső terek, annak dekorációját adó építészeti elemek, technikai–szerkezeti megoldások összefüggő vagy szórványos maradványai (fragmentumok) jelentik a materiális műemléki értékek másik csoportját.

A műemléki értékek topografikus ábrázolása jól szemléltethetővé teszi az értékek térbeli koncentrációját (sűrűsödését) az integritásában (és eredetiségében) megmaradt terekben, valamint ritkulását vagy elmaradását a sérült, átalakított, pusztult épületrészekben. Előbbieket fokozott védelemben kell részesíteni, így a megőrzés legfőbb eszköze itt a restaurálás kell, legyen. Védelemben javasolt részesíteni azokat a történeti tereket, amelyekben a tárgyasult műemléki értékek értelmezhető formában csak töredékesen léteznek vagy tárhatók fel épületkutatás alkalmazásával. Itt a helyreállítás (rekonstrukció) vagy a konzerválás és elfedés lehet a védelem meghatározó módszere.

Az elemzés – összevetve a periodizációval – alkalmas kutatási terv, program kiindulására is, hiszen a periódusok és fragmentumok együttes topografikus ábrázolása „kijelöli” a kis kiterjedésű, így gazdaságos, a műemlék szempontjából a lehető legkisebb roncsolással járó szondázó épületkutatás alkalmazható módszereit, mértékét és helyeit.

1. kép. Biatorbágy, volt Sándor-Metternich-kastély, főépület és fogadóudvari portikusza (a szerzők felvétele)

A biai Sándor-Metternich-kastély példája

Általánosságban a profán műemlékekhez kötődő eszmei értékeket a család- és birtoklástörténet egyedisége, a birtokos személyek társadalmi jelentősége alapozza meg, amelyben fontos szerepet játszhat a történeti kontinuitás és az autentikusság. A főúri életmód sajátosságai és a gazdálkodás jellegzetességei, a mindennapi élethez fűződő anekdoták személyessége adta a hely szellemét. A eszmei értékek másik nagy csoportja az együtttest létrehozó építész, pallér stb. személyéhez köthető társadalmi érték, amelyeket életműve, művészi jelentősége, alkotói attitűdje határoz meg.

A mai biatorbágyi (Pest megye) Sándor-Metternich-kastély a klasszicista kastélyépítészet jellegzetes, látványos emléke. (1. kép) A XIX. század harmadik évtizedére tehető építése, amikor gróf Sándor Vince egy korábbi kastély vagy kúria helyén felépítette összetett alaprajzú kastélyát. Az egykori biai Sándor-kastély építéstörténetének vizsgálatához a korábban az épület helyén álló épület(ek)re vonatkozó források áttekintéséből kell kiindulni (1).

A korábbi épületre vonatkozó források

A mai kastély előtt már a XVIII. század közepe előtt felépült a településen Promberger Kristóf, az akkori birtokos rezidenciája. Egy 1743. szeptember 20-án tartott, a birtok felosztására vonatkozó tanúkihallgatás említi először a Promberger-rezidenciát: „... Bia névű Helység Prompergher Ura Elei és néhaj Farkas István Uram között meg osztodván, Prompergher Uram Eleinek az tő felül való rész adig esset, a medigh az eő kegyelme Residentiája vagyon, Farkas István Uramnak pedig, az Buda felül való rész föl felé, a mint most fekszik Farkas Istvánné Asszonyom házáig...” (2) Az épület elhelyezkedésére vonatkozóan az iratból csak annyi következtetés volt levonható, hogy a rezidencia a mai kastély közelében, esetleg annak a helyén állhatott.

Báró Sándor Mihály 1749. április 8-án vásárolta meg a Bia felére kiterjedő birtokot (3). Az eddigi történeti forráskutatás során előkerült legrégebbi, 1757-ből származó térképszelvény a település másik birtokos családjával, a Farkas családdal vitatott státuszú kocsmáépületet és környékét tünteti fel (4). A térképhez tartozó, 1757. szeptember 23-án tartott tanúkihallgatások szerint Sándor olyan helyen kezdett vendégfogadót építeni, ahol Farkas János jobbágynak régi gabonatartó vermei voltak, melyek közül néhányat el is bontott. Farkas egyik zsellérének a házat is lebontatta, két vermet pedig bekerítettett, és betemetett. Válaszul Farkasék Sándor új épületének „lerontották” a tetejét, ill. zsindefedését és egy falát is.

A térképszelvényen ábrázolt terület a Budai út részletével azonosítható, a későbbi kastély helyén az ábrázolás véget ér, tehát a kastély, ill. előzménye nem látható rajta. A rajz a későbbi kastély részben megjelenő helyszínét beépítetlen területként ábrázolja, melyet egy utca elindulása vág ketté. A mai Szentháromság tér és a Nagy utca keleti oldalának telektömbjeit a térkép beépítettnek mutatja, mind a telkeket, mind a rajtuk álló lakóépületeket is feltünteti. A lakóházak rendezetten, utcavonalas, oldalhatáron álló beépítéssel jelennek meg. A házak sorában azonosítható a tértől délre a református templom, keletre az uradalmi nagy kocsmá épülete is, valamint Farkas János jobbágynak régi gabonatartó vermei, melyek közül Sándor Mihály báró néhányat elbontatott, ill. az egyik vermet később az új épületbe foglalta be.

(1) Az épületről 2008-ban készült műemlékvédelmi tudományos dokumentáció Biatorbágy Város Önkormányzata megbízásából: Dr. Fekete J. Csaba – Gyetvainé Dr. Balogh Ágnes: *Biatorbágy: A Sándor-Metternich-kastély építéstörténeti kutatása*. BME Építéstörténeti és Műemléki Tanszék, 2008. július-október. Ez alapján ld. Fekete J. Csaba – Gyetvainé Balogh Ágnes: A Sándor-Metternich-kastély építéstörténete I–II. *Biatorbágyi Krónika* 19. évf. (2009) 2. sz. 12–13., uo. 3. sz. 22–23.

(2) MOL P592. Sándor (biai) család (1529–1846). 5. cs. Tomus G. Fasc. 1. 124–127.

(3) MOL P592. Sándor (biai) család. 5. cs. Tomus G. Fasc. 2. 139–141.

(4) Mappa Possessionis Bia, et Diversory Controversi, 1757. 38 x 24,5 cm színezett kéziratos térkép. Felirata a hátlapján: „Joannis Farkas de Hügye Load Biaiens Diversoriae Sandoriam, 1757 quad Bia cum Mappa” MOL P638 Szily család levéltára 14. cs. 1757. 14–15. (Régi jelzete: Fasc. 12. No. 33. 1757.)

A mai kastély teljes területének ábrázolása az 1783. évi első katonai felmérés szelvényén jól azonosítható (5). Ekkor a területet a mai Szentháromság térről nyugat felé induló széles utca szelte ketté, amelynek vonalára merőlegesen két nagyobb, egymással párhuzamos hossz tengellyel álló épület jelenik meg. Széles telkük végében a Nagy utca északi folytatásának hagyományos beépítése tűnik fel, ami már az előző térképen is látható. A térképen ábrázolt épületdiszpozíciót összevetve a mai épület összetett elrendezésével, arra a következtetésre lehet jutni, hogy az együttes XVIII. századi közvetlen épített előzményeit az északi mellékudvar három észak-déli hossz tengelyű épületszárnyában, vagy az azok alatti pinceszakaszokban kell keresni, illetve lehet meghatározni. A „C”-szárny keleti, egytraktusos menete olyan – a XIX. századi szimmetrikus kompozícióba nem illő elem – amely leginkább e XVIII. századi előzményeket hordozhatja magában. Az „A” és a „C”-szárny nyugati traktusa alatti egy-egy pinceszakasz elhelyezkedésével is ezt erősíti, sőt mindkét pince a mai épület alól korábban ki is futott (6).

2. kép. Bátorbágy: Sándor-Metternich-kastély. Elemző tabló. Periodizációs koncepció. Forrás: Fekete – Gy. Balogh 2008.

(5) HMT I. katonai felmérés, 1783. Bia, Col. XIII. Sec. 20–21. (M 1:28800) és országleírás „Militärische Beschreibung von Ungarn 1782–85”

(6) Az 1982. évi, az „A”-szárny északi homlokzatánál végzett alapfeltárás során az alapozási síkot nem lehetett megállapítani, mivel a kutató akna a térszín alatt 0,5 m mélységben egy ismeretlen rendeltetésű és kiterjedésű üreg téglaboltozatába ütközött. A „C”-szárny délnyugati sarkánál, illetve a „D”-szárny délkeleti sarkánál sem sikerült elérni az alapozási síkot, mivel az alapok mélysége meghaladta az 1,7 illetve a 2,0 métert. Bővebben I. KÖH Tervtár Dok.18209. Törzsszám: B-1/81-2. Bátorbágy, Vöröshadsereg u. 60–62. Iskola átalakítás. Trummer Imre, PTTV, 1982.; BVÖ Irattár. Területismertető talajmechanikai szakvélemény. Lipowsky Rudolf, 1982. 08. Az iskolaépület nyugati „C”-szárnyának északi végénél, az ebédlőnél is találtak egy pincét, amely a Petőfi közzel párhuzamosan (?) helyezkedett el, s melyet az építkezés során betemettek. Az előkerült kerámiatöredékek XVII–XVIII. századiak voltak. (Palovics Lajos szíves közlése alapján.)

A XVIII. század második felében a Sándor család nem élt Bián, valószínűleg Bajnán laktak, leveleiket is ide címezték. Az említett kocsmá-üggyel kapcsolatosan derült ki, hogy 1758 júliusában a kocsmába kívánt költözni Sándor báró. Farkas Jánost tájékoztatta egy levelében egy szolgája, hogy „a Báró feleségével itt fog lakni. És egy Barátot tart magának káplányúl á hol á tisztartója lakik ott két szobát csináltat, az Új vendégfogadójának pinczejére ajtót üttetett, és a maga Asztali borát tartja benne” (7). Ebből az tűnik ki, hogy a korábbi Promberger-ház talán nem volt ekkor szállásra alkalmas állapotban.

Erre a korábbi „urasági házra” vonatkozóan 1773-ból maradt fenn egy ingóvagyon leltár. Ebben az évben ugyanis Sándor Antal haszonbérleti szerződést kötött Német Jánossal, majd a haszonbérleti idő lejártakor leltár készült a biai birtokon föllelhető ingóságokról. A 92 tételből álló leltár számba vette az élő állatokat, a magtárban, a prэшházban, a pincében, a kamrában, a tehenesnél, az árendás zsidónál és az urasági házban található ingóvagyonnal együtt. Eszerint „az M. Uraság Háza” szerény méretű épület lehetett. A konyhán kívül mindössze az inasok szobáját és a nagyterem jelentésű „palotát” említi a lista. Az inasok szobájában egy ágy és egy asztal állt 3 faszékkel és két zöld posztóval borított székekkel együtt. A „Palotában” két ebédlőasztal állt, egy kisasztal, 6 zöld posztóval borított szék, a benyílóban még egy kisasztal, (nem lehet tudni, hogy az ezt követőek is a „benyílóban” álltak-e az egyetlen kisasztalon kívül), egy íróasztal fiókokkal, 4 sárga posztóval borított szék, egy hasonló kanapé és egy ágy. A konyhában egy asztal és két pad, egy fiókos almárium és egy tálaló szerepelt a konyhai eszközökön kívül (8).

Sándor Antal báró 1784. augusztus 16-án, majd augusztus 28-án kelt levelében jelentette Sellyei Nagy Ignác székesfehérvári püspöknek, hogy birtokát bérletjéről visszaváltotta és a kastélyt a benne lévő kastélykápolnával együtt restauráltatni fogja. Tehát a Promberger-féle kastély is feltehetően leromlott állapotú lehetett. A báró ugyanekkor le akarta bontatni a Szentháromság oszlopát, mert kastélyának kilátását zavarta. (A torbágyi plébános tiltakozása miatt valószínűleg csak áthelyezésére és a szoborház eltávolítására került sor). A torbágyi plébános a kastélyt restaurálás alatt állóként említi (9).

A térképek és írásos források alapján, tehát még nem sikerült az egykori Promberger-kúriának a helyét, a korábbi „Sándor-kastélyt” egyértelműen azonosítani. Feltételezhető azonban, hogy az épület a mai kastély épületegyüttesének északi részén, az „A” és „C”-szárnyakban, illetve az azok alatti pincékben található meg. (2. kép)

A mai Sándor-Metternich-kastély építészettörténeti vizsgálata

A XIX. századi klasszicista kastélyépítés tipikus példái közé tartozó Sándor-kastélyt egyes források szerint az 1820-as évek elején, mások szerint 1823-ban építette gróf Sándor Vince (Antal fia), Promberger kastélyának helyére, esetleg egyes régi falainak felhasználásával (10). Az adat eredetét nem sikerült tisztázni, mivel sehol sem jelöltek meg forrást.

(7) MOL P638 Szily család levéltára 14. cs. 1758. 30–31.

(8) MOL P592. Sándor (biai) család (1529–1846) 5. cs. Tomus G. Fasc. 2. 174–179.; P592. 10. k. 66–69. 95–97. (Kiss Tibor fordítása alapján). A leltár: P592. 5. cs. Tomus G. Fasc. 3. 321–322.

(9) SzPL, Bia, 1784. 1786.; SzPL kézirat, Bia, Kuthy István kanonok gyűjtése; Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei*. I. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest 1958. (Magyarország Műemléki Topográfiája V.) 254. 257. 260.; Badál Ede: *Kastélyok, kúriák Pest, Heves és Nógrád megyében*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1987. 35.; Horváth Imre: A Szentháromság-oszlop kalandos története. *Biatorbágyi Krónika* 11. évf. (2001) 3. sz. 3.; Horváth Imre: A Szentháromság-oszlop és az országzászló. *Biatorbágyi Krónika* 11. évf. (2001) 4. sz. 25.

(10) „1823 az építés éve.” A kastélyról állítja: Borovszky Samu: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. OMT, Budapest é.n. [1910] (Magyarország vármegyéi és városai) I. k. 39.; Rados Jenő: *Magyar kastélyok*. MOB és a Könyvbarátok Szövetsége, Budapest 1931. 12., 231.; Rados Jenő: *Magyar kastélyok*. Bővített második kiadás. MOB, Budapest 1939. (Magyarország művészeti emlékei. IV.) 66.; Lyka Károly: *Magyar művészet 1800–1850*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest é. n. [1939]. 337.; Genthon István: *Magyarország műemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1951. 333.; Dercsényi 1958. I. 260.; Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei*. I. köt. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1959. 37.; *Magyarország műemlékjegyzéke*. Budapest 1960. 312.; Császár László: A magyar műemléki kastélyok helyzete és védelmük problémái. *Műemlékvédelem* 10. évf. (1966) 4. sz. 202.; Kelényi György: *Kastélyok, kúriák, villák*. Budapest, Corvina 1974. 118.; Badál 1987. 43–44.; Virág Zsolt: *Pest megye kastélyai és kúriái*. Perfect Project, Budapest 2000. 25–26. (Magyar kastélylexikon) 25.; Körmendi Judit – Horváth Imre (szerk.): *Biatorbágy város 1192–1966–*

Lehetséges, hogy a kastélyegyütteshez tartozó templom kapujának zárókövébe vésett, a torony építését megörökítő, 1823-as évszám miatt feltételezték ezt a dátumot.

Hild József (1789–1867) építész neve több forrásban felmerül a kastély és a templom építőjeként, mivel ebben az időben a Sándor család bajnai kastélyának (11) átépítésén is dolgozott, azonban biai működésére írásos bizonyíték mindeddig nem került elő. A többszöri átépítés által létrejött bajnai kastély esetében stíluskritikai megfontolások és írásos források egész sora igazolta Hild szerzőségét, bár Hild terve ott sem maradt fenn, sőt a bajnai levéltár a XX. század közepére már elkallódott. A korábbi építésű bajnai kastélyt gróf Sándor Mór Metternich herceg lányával való házassága alkalmából 1834-ben Hild tervei és irányítása szerint átalakította és bővítette, kialakítva mai formáját. Lehetséges, hogy a biai kastély Hild egyik korai műve (12), bár az ekkor még pályája kezdetén álló mester szerzősége vitatható, s e vitathatóság a kastély stílusából, annak „Palladieszk” vonásaiból származik, amely az épületegyüttes diszpozíciójában, tömegalakításában és belső térkompozíciójában ugyanúgy észrevehető, mint a homlokzatmotívumok direkt formai utalásaiban. A biai kastély építésének személyéről – stíluskritikai alapon – tehát csak az állítható, hogy jól ismerte az itáliai késő reneszánsz villa Andrea Palladio életművébe tartozó előképeit, s azok jellegzetességeit inkább romantikus, mintsem stílusztisztaságra törekvő attitűddel alkalmazta. Az épület jó példája a birtokos által csak alkalmanként használt vidéki kastélynak, ahol a fő épületrész csak pár helyiségből állt, a hangsúly a kiszolgáló épületrészekre, a gazdasági mellékszárnnyakra helyeződött át.

A második katonai felmérés 1856–60 között felvett szelvénye a mai kastélyegyüttes első korabeli ábrázolása (13). A alaprajz eszerint nagyrészt megegyezik a későbbi kataszteri térképek sokkal pontosabb és hitelesebb ábrázolásaival. Ebből az következik, hogy a mai kastély összetett diszpozíciójával, három udvar köré szerveződő nyolc épületszárnyával egy építési ütemben 1856 előtt épült fel. Az építés során a XVIII. századi előzmény-épületek pincéit és felmenő falait is felhasználták. A második katonai felmérés a kastélykápolna (a mai Szent Anna-templom) első ábrázolása is egyben (14).

A kastélyegyüttes építésével egyidőben megszűnt a Szentháromság térről nyugat felé vezető utca, s az új épület és kertje, az így létrejövő egységes telektömböt majdnem teljesen elfoglalhatta. A kastélyegyüttes fő része („D”-szárny) a Szentháromság tértől hátrahúzva, a telektömb keleti harmadában, egy fogadóudvar mélyén helyezkedik el. Közel négyzetes alaprajzán emelkedő zárt, kontytetővel fedett, hasábforma tömegéből csak kelet felé egy négyoszlopos, háromszögű oromzatos portikusz, nyugat felé a kerti oldalon, pedig egy zárt középrizalit emelkedik ki timpanonnal. E fő épületrész két oldalán – szimmetrikusan – egy-egy kocsíathajtó kapualj helyezkedik el, amelyek egykor a kert elsődleges megközelítését, feltárását adhatták.

Ennek a reprezentatív fő épületrésznek korabeli belső kialakítása máig feltáratlan, de az 1955–56 utáni teljes átalakítást megelőző történeti állapot jól rekonstruálható. (3. kép)

2007. Biatorbágy Város Önkormányzata, Biatorbágy 2007. 67.; Minden forrás biztos adatként kezeli, egyik se feltételezi. Csak az 1820-as évekre teszi: Zádor Anna – Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. MTA kiadása, Budapest 1943. 120.

(11) Rados Jenő: *Hild József, Pest nagy építőjének életműve*. Akadémiai K., Budapest 1958. 81–82., 226.

(12) „Hild, mint a kastély tervezője.” A kastélyról minden forrás csak feltételezi: Zádor–Rados 1943. 120. 167. 179. 224.; Dercsényi 1958. I. 260–261.; Kelényi 1974. 118.; Virág 25.; Körmendi – Horváth 2007. 67. – Nem feltételez senkit a kastélyra: Genthon István: *A Magyarország művészeti emlékei bibliográfia*. 11. Be–Bi 7/1. (KÖH).

(13) HMT II. katonai felmérés, 1856–60. között. Bia, Col. XXXI. Sec. 51. (M 1:28800)

(14) A Szent Anna-templom előzményeiről, építéséről a legfontosabb forrás: SzPL kézirattár, Kuthy István kanonok gyűjtése. Bia. Ennek felhasználásával jelent meg: Dercsényi I. 254.; Palovics Lajos: A Biai Római Katolikus Község. *Biatorbágyi Krónika* 2. évf. (1992) 7. sz. 2.; (Angeli András) – Kuthy István: A Szent Kristóf-kápolnától a Szent Anna-templomig: A biai Szent Anna-templom krónikája. *Biatorbágyi Krónika* 3. évf. (1993) 7. sz. 2., 23.; (Angeli András) – Kuthy István: Templom, szobor, kápolna: A biai Szent Anna-templom krónikája. 2. rész. *Biatorbágyi Krónika* 3. évf. (1993) 8. sz. 2., 19.; Palovics Lajos: A biai Szent Anna-plébániatemplom belső tere. *Biatorbágyi Krónika* 4. évf. (1994) 7. sz. 2.; Horváth 2001a. 3.; Horváth 2001b. 25.; Palovics Lajos: Szent Anna tisztelete és a Biai Római Katolikus Egyházközség. *Biatorbágyi Krónika* 13. évf. (2003) 8. sz. 24–25.; Palovics Lajos: 90 éve született Angeli András. *Biatorbágyi Krónika* 13. évf. (2003) 9. sz. 21.; Horváth Imre: A biai keresztelőkút története. *Biatorbágyi Krónika* 15. évf. (2005) 12. sz. 21.; Horváth Imre: Megszépülő egyházi műemlékeink. *Biatorbágyi Krónika* 17. évf. (2007) 10. sz. 29.; A Kuthy hagyatékban pontosan megtalálható, egyes részadatokat ismertet: Borovszky I. k. 39.

Eszerint a fő tömeg hat helyiséget foglalt magában. Ezek közül egy-egy az épület axisában egymáshoz kapcsolódott, egyik a fogadódudvarra néző portikusz mögött, másik a kerti középrizalitban helyezkedett el. Eredeti funkciójuk nem ismert, de a XIX. század első felében ilyen diszpozíciójú termek elsősorban ebédlő, illetve fogadó-, esetleg társalkodóterem (szalon) lehettek. Ritkábban könyvtár is helyet kaphatott ilyen központi fekvésű reprezentatív teremben. (Ld. Bajna, Dég, Fót, Gyömrő stb. kastélyait a korszakban) E központi fekvésű két terem mindkét oldalához – egy-egy haránttengelyben – kapcsolt, de egymásból is átjárható kisebb terem egészítette ki. Az udvari oldalon mindkettő lakószoba lehetett (nappali, vagy hálószoba), míg a kerti oldalon feltehetően mindkettő előszoba szerepét töltötte be, mivel közvetlenül ezekbe nyílt átjárás a két oldalon elhelyezkedő kocsibehajtó kapualjakból. A kocsibehajtók építészeti kialakítása történeti, illetve korabeli formájában merőben eltért a mai állapottól. Eredetileg mindkét kaputengelyhez egy-egy háromhajós, négy-négy pillérrel tagolt csarnoktér tartozott, amelynek szélesebb középső szakaszába a boltíves kapunyíláson át gördülhetett be a kocsi. Ennek két oldalán egy-egy egyaxisos térszakasz következett, ahová ki lehetett szállni a kocsiból. Egy 1956-ból származó fényképfelvétel (15) tanúsága szerint a négy karcsú pillér széken állt, s olyan gerendázattal gyámolított és profilozott párkányokkal hangsúlyozott sík födémet hordott, mint amilyen az udvari portikusz máig fennmaradt kialakítása, vagy mint amilyen fragmentumai láthatók ma is a D7.4–5. sz. helyiségekben. Ez a pillérekkel tagolt kocsibehajtó csarnoktér a korszakban nem állt párhuzam nélkül (Nagyláng, Pest: Egyetem utcai Károlyi-palota, Acsád, Fót stb.), annak ellenére, hogy fénykorát a XVIII. század reprezentatív kastélytereiben élte (Szécseny, Süttör, Surány, Gács, Gyülevíz, Bajna (!), Gödöllő, Keszthely, Bükkösd, Hőgyész stb.)

Mindkét kocsibehajtó csarnokból közvetlen átjárás nyílt az északi, illetve a déli egytraktusos oldalszárnyakba („B” és „F” szárny), amelyek a főépület előtti fogadódudvart két oldalon határolták. Utcai homlokzatukat – az udvar tér felőli lezárásaként – a ma is látható kőbálványos kerítés köthette össze, amelyen kétoldalt korábban egy-egy kapu nyílt. Az oldalszárnyak eredeti rendeltetése, sőt korabeli funkciója sem ismert, de feltűnő, hogy a helyiségsorhoz nem kapcsolódott sem oldalfolyosó, sem tornác. Az ilyen, és ehhez hasonló egytraktusos oldalszárnyak kiszolgáló funkciója ismert a korszakból, illetve a XVIII. századból. Ha személyzeti szállásul szolgál az épület, jellemző, hogy saját konyhával felszerelt, háromosztatú egységek sorolásából áll, s egységenként külön bejárat nyílik a pitvarba. Ilyen külön bejáratok a biai két oldalszárnyon is megfigyelhetők voltak az 1929-ben, továbbá az 1956-ban készült archív fényképfelvételeken (16), de utóbbiakon ezek egy része már befalazva jelenik meg. Ha az épület ló- vagy más nagytestű jószág istállóját szolgálta, hosszan elnyúló, osztatlan belső tér volt szükséges, ugyanakkor a homlokzatok lakóház-szerű kialakítását is biztosították.

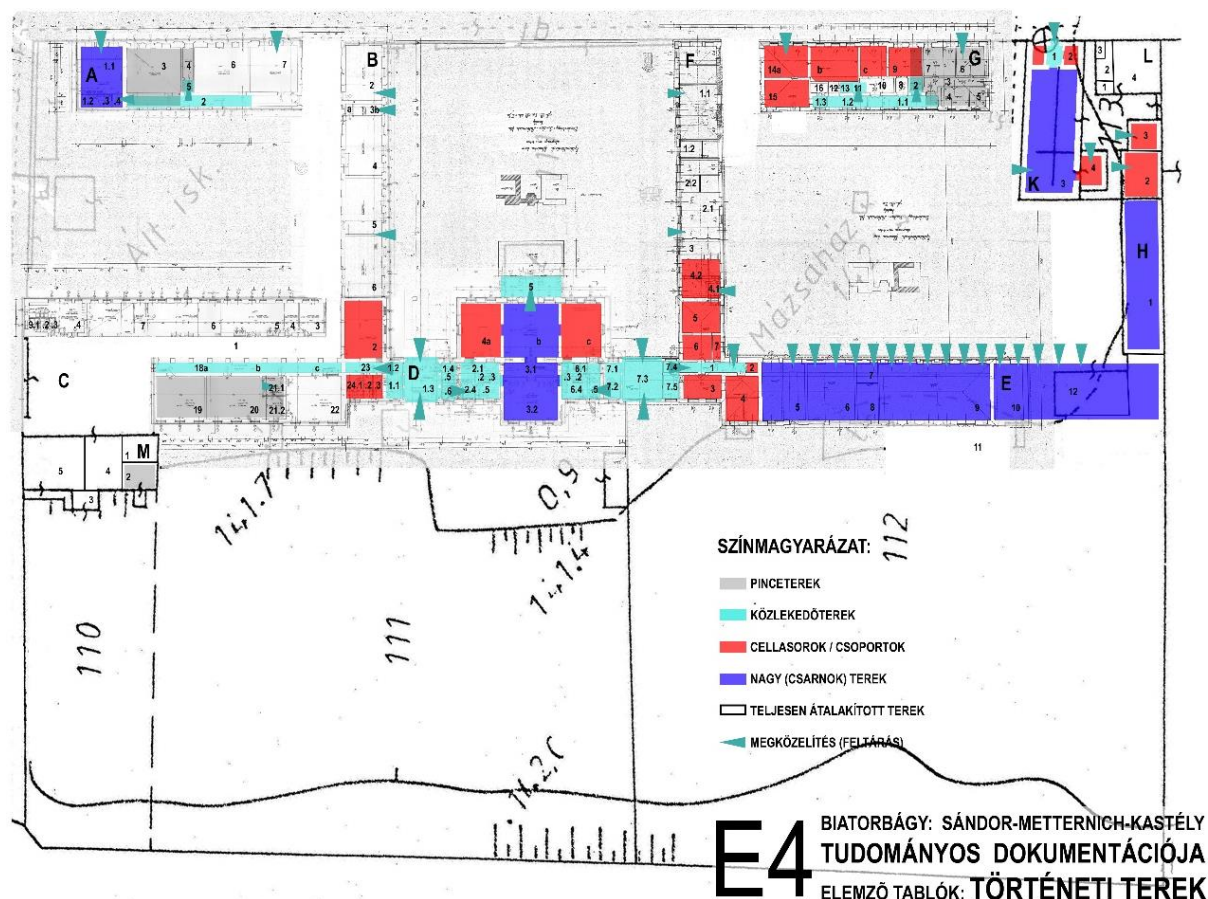
Az egytraktusos oldalszárnyakhoz, azokra merőlegesen, egy-egy újabb másféltraktusos mellékszárny („C”, illetve „E”-szárny) kapcsolódik, amelyekbe a két kocsibehajtó csarnokból egy folyosó közbeiktatásával nyílt közvetett átjárás. E két mellékszárny a feltűnően kicsi főépületet haránttengelyének irányában többszörös hosszal bővítette, ezzel pedig széles elnyúló, monumentális kerti homlokzatot, sőt épülettömeget alakítva ki. E két mellékszárny eredeti rendeltetése szintén nem ismert. Valamennyi XIX. és XX. századi térképbábrázolás, légi fotó (17) egybehangzó tanúsága

(15) KÖH Fotótár 45508. Bia, volt Sándor-Metternich-kastély, déli oldalszárny és kocsibehajtó a fogadódudvar felől 1956. Archív üvegdia fényképfelvétel; KÖH Fotótár 45509. Bia, volt Sándor-Metternich-kastély, a főépület és udvari portikusza a két oldalán kocsibehajtókkal 1956. Archív üvegdia fényképfelvétel. Közli: Horváth Imre – Palovics Lajos (szerk.): *Biatorbágy „ezer” éve. Helytörténeti olvasókönyv I.* Biatorbágy Kultúrájáért Alapítvány, Biatorbágy 2002. 159. 1. kép.

(16) KÖH Fotótár 94.609. Bia, Sándor-Metternich-kastély, északi oldalszárny fogadódudvari homlokzata a kocsibehajtóból, 1929. Archív üvegdia fényképfelvétel, Rados Jenő; KÖH Fotótár 45507. Bia, volt Sándor-Metternich-kastély, déli oldalszárny a fogadódudvar felől 1956. Archív fényképfelvétel.

(17) HMT II. katonai felmérés, 1856–60. Bia, Col. XXXI. Sec. 51. (M 1:28800); HMT III. katonai felmérés, 1882. Sec. 5061/2. (M 1:25000); BVÖ Irattár Bia, kataszteri térkép, 1884. (M 1:2880) Szelv.sz.: 13.; Földmérési és Távérzékelési Intézet Térképtára, Bp. Bia nagyközség Herczeghalom pusztával együtt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 1884. Kataszteri térkép (M 1:2880) Felmérte: Rácz István mérnök. Szelv.sz.: 13.; PML XV.1.34, 41–42. Metternich-Sándor Klementina hercegnő Bia és Torbágy községek határában fekvő erdőbirtokának gazdasági térképe.; HMT III. katonai felmérés aktualizálása, 1922. (Kiadva: 1928.) Bia, Sec. 5061/2. (M 1:25000); BVÖ Irattár Bia, kataszteri térkép, 1948. (M 1:2880) Szelv.sz.: 13.; Földmérési és

szerint az északi („C”) szárny építése soha sem fejeződött be, hossza a 10. axis után abbamaradt. Keleti oldalán a folyosó folytatásában nyitott, félköríves boltövekkel kialakított, pillérsorral gyámolított tornác húzódott. (Ennek közvetlen közelében, keleti homlokzata előtt húzódott a XVIII. századi előzménynek vélhető épületszárny.) A befejezetlenül maradt mellékszárny korabeli kialakítása nem ismert. Az alatta, hossz tengelyében húzódó, dongaboltozattal fedett, hétszakaszos pince eredeti lejáratainak kialakításából az tűnik csak ki, hogy az nem kívülről, hanem az épületen belülről volt megközelíthető. Ma külső lejárata durva, 1956 utáni átalakítás.

3. kép. Bátorbágy: Sándor-Metternich-kastély. Elemző tabló. Történeti terek. Forrás: Fekete – Gy. Balogh 2008

Az északi mellékszárny déli pandanja („E”-szárny) 1924 előtt teljes hosszában és szimmetrikus, 3–3 axisos oldalrizalittal hangsúlyozott, harmonikus kialakításában fennállt. Az 1924. évi szélvihar – egy korabeli fényképfelvétel (18) tanúsága szerint – azonban déli szakaszát romba döntötte, s később sem épült újjá. E szakasz délnyugati sarkának falazata, egy lábazati párkánytöredékkel még ma is látható. A déli mellékszárny („E”-szárny) – az északival ellentétben – egytraktusos kialakítású. Az északi tornác ívsorának szimmetrikus, déli pandanjaként e mellékszárny keleti homlokzatának vakívsoros kialakítása jelent meg, eredetileg nagyméretű felnyíló ajtóssorral. Valószínű, hogy eredetileg a szárny belső tere egy összefüggő nagy csarnoktér volt, mert a keleti homlokzat korabeli nagy nyílásmagassága nem tette lehetővé osztófödém jelenlétét, s ennek nyoma

Távérzékelési Intézet Térképtára, Bp. Bátorbágy, topográfiai térkép, (M 1:25000) 1951. Szelv.sz.: L-34-14-D-a.; HMT Bátorbágy, légifotó 1951. Szelv.sz.: L-34-14-D-a Filmsz./képsz.: 68/19; HMT Bátorbágy, légifotó 1955. Szelv.sz.: L-34-14-D-a Filmsz./képsz.: 253/72; HMT Bátorbágy, légifotó 1958. Szelv.sz.: L-34-14-D-a Filmsz./képsz.: 592/20; Földmérési és Távérzékelési Intézet, Budapest Bátorbágy, légifotó 1975. Filmsz./képsz.: 1975-180/6932; HMT Bátorbágy, légifotó 1987. Szelv.sz.: L-34-14-D-a Filmsz./képsz.: 5201/87; Földmérési és Távérzékelési Intézet Térképtára, Bp. Bátorbágy, szintvonalas kataszteri térkép, 1983. évi állapot. EOV (M 1:2000) Főszelv.sz.: 65-314-12.; Földmérési és Távérzékelési Intézet, Bp. Bátorbágy, ortofotó, 2005; BVÖ Irattár Bátorbágy, ortofotó, 2007.; BVÖ Irattár Bátorbágy, digitális alaptérkép, 2008.. (18) BKSz, Bia, a Sándor-Metternich-kastély délnyugati szárnya az 1924. évi szélvihar pusztítása után. 1924.

a falak belső felületén sem látható. Eredeti rendeltetése, korabeli, XIX. század közepi funkciója nem ismert, de bizonyos, hogy mai vasalt beton osztófödémje későbbi, utólagos kialakítású. Korábban – az 1924 utáni fotó tanúsága szerint – déli szakaszában fagerendás osztófödém volt beépítve. Osztott terének földszintje ekkor már istállóként, műhelyként, raktárként, emeleti része, pedig terménytárolóként szolgált. Az osztatlan, csarnoktér forma – amelynek egyik homlokzatán nagy felületen pillérsoros nyílások jelennek meg –, mint történeti tér lehet reprezentatív gyűjteményes vagy társasági rendeltetésű, legáltalánosabban a XVIII. századi narancsházak kialakítása ilyen, de azok szinte kötelező déli tájolása, kapcsolódó narancsos kertje szinte kizárja a keletre megnyitott biai csarnoktér növényház rendeltetését (19). Nem zárható viszont ki, egy XIX. században is továbbélő, jellegzetes csarnoktér-funkció, a lovarda, amely Sándor Móric életvitelét és szenvedélyét látva igen valószínűsíthető (20).

1875-ből fennmaradt a Sándor-Metternich uradalom, azaz a bajna-biai uradalom, mint mintagazdaság birtokleírása, jószágismertetése, amely felsorolta a településeken álló „gazdasági épületeket” (21). A földművelésen és erdőgazdálkodáson kívül juhászat, lótenyésztés is tartozott az uradalom tevékenységi területéhez. A biai gazdasági kerületben volt a 60 lóból álló ménes a lecsapolt egykori halastó területén lévő nyári legelővel. A gazdasági épületek között Bián 1 tiszti lakot, 14 lakóházat, 3 ló- és ökoristállót, ... ill. 1 ménesistállót soroltak fel. Bián (és a többi településen) nem említettek „kék-épület”-et csak Bajnán: kastélyt istállóval, 3 üvegházzal, 4 egyéb kertészeti épülettel és kőkerítéssel. Ez bizonyítja, hogy a biai kastély ekkor már nem szolgált úri célokat, csak az uradalmi igazgatóság, ill. a tiszti lak kapott benne helyet, talán más felsorolt gazdasági épülettel együtt. Sándor Móric egyik uradalmi központja és intézősége tartotta hivatalos helyiségeit itt és a volt Szily-féle kastélyban is (22).

Az öt épületszárnyal közvetlenül összekapcsolódó biai Sándor-Metternich-kastélyegyüttes további részei a XIX. század közepén még közvetlen átjárhatóság nélkül kapcsolódtak a fent leírt épületrészekhez. A mai Nagy utca vonalán álló, szimmetrikus diszpozíciójú két szabadon álló melléképület („A” és „G”-szárny) tömege és homlokzata azonos kialakítású lehetett. A két mellékudvar felé mindkettő pillérsoros tornáccal nyílt meg, amelyből egy-egy másféltraktusos alaprajzi elrendezéssel kialakított térstruktúra volt megközelíthető. Mindkét épület alatt egy-egy pincészekasz húzódik, amely kialakításában és elhelyezkedésében – ugyan mindkettő esetében az a tornácról megközelíthető – különbözik egymástól, így feltételezhetően a két melléképület beosztása nem volt teljesen azonos. Eredeti rendeltetése nem ismert. Már az 1920 körüli képeslapokon (23) és fényképen (24) az oldalrizalitokban az utcára közvetlenül nyíló bejárati ajtók egy része befalazva láthatók, amely biztos jele a belső térhasználat megváltozásának.

A második katonai felmérés hitelesen ábrázolja a kastélyegyüttes délkeleti sarkában álló kápolnát a kapcsolódó melléképületekkel („L”, „H”-szárny) együtt. Ezek közül a déli oldalon húzódó keskeny, egytraktusos épület („H”-szárny) – feltehetően istálló funkcióval – a kerti déli mellékszárnyal („E”-szárny) egybeépülve látható. Ehhez kapcsolható az a forrástöredék, miszerint a templomot leíró 1817. évi Canonica Visitatio megemlíti, hogy a kegyúr által adományozott Szent Annát ábrázoló oltárkép erősen rongálódott a fal

(19) Annak ellenére is kijelenthetjük ezt, hogy a telkek rendezése során az „E”-épületszárny délnyugati homlokzata előtt egy kutat találtak. (Palovics Lajos szíves közlése alapján.)

(20) Borovszky II. köt. 66–67. a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye híres lótenyésztő helyei, ménesei között Biát nem említi. Metternich-Sándor Paulina hercegné uradalmának lóállománya 1910 körül, már nem volt jelentős. Ld. Borovszky II. k. 76–77.

(21) Hodosi Erika: A Sándor-Metternich uradalom vázlatos története. In: Horváth – Palovics I. 95–106. forrásismertető cikk az alábbi kiadványról: Jószág-ismertetés. IV. füzet. A bajnai-biai uradalom. Országos Magyar Gazdasági Egyesület. Budapest, é.n. (1875) (Biatorbágy, Karikó János Könyvtár); Borovszky I. k. 40.

(22) Ld. még B. Boldizsár Brigitta: *A biatorbágyi Szily-kastély. Előzmények, fénykor, utóélet a történeti források tükrében*. I–II. k. 2003. (kézirat); Bugár-Mészáros Károly: *A biatorbágyi Szily-kastély építészettörténeti, belsőépítészeti, iparművészeti és művelődéstörténeti összehasonlító elemzése a látványi és történeti források alapján*. 2003. (kézirat).

(23) Bia, Sándor-Metternich-kastély kápolnájának utcai látképe és belseje, é.n. (1922 körül). Képes levelezőlap. Felirata: „Róm. kath. templom Bia” Közli: Horváth-Palovics II. 51., Horváth 2005 21.; BKSz, Bia, Sándor-Metternich-kastély és a templom utcai látképe, é.n. (1922 körül). Képes levelezőlap. Felirata: „Bia Róm. Kath. templom”.

(24) BKSz, Bia, a Sándor-Metternich-kastély távoli látképe az 1924. évi szélvihar pusztítása után. 1924.

nedvessége miatt. A leírás szerint a nedvesség felszívódását az okozta, hogy közvetlenül a templom hátsó falához egy „indecentur” konyha épült (25).

Az 1884. évi kataszteri térképek (26) a kastélyegyüttes kismértékű bővítését mutatják két ponton. A Szentháromság tér felől, a korábban szabadonálló melléképület („G”-szárny) egy, az utcavonalon álló, keskeny nyaktaggal összeépült a fogadóudvart délről határoló oldalszárnnyal („F”-szárny) látható. Továbbá a befejezetlenül maradt északi mellékszárnnyal nyugati homlokzata előtt, a kertben szabadon álló földszintes melléképület („M”) épült, amely – a szájhagyomány szerint – bognárműhely volt. A biai kastélyegyüttes e XIX. század utolsó harmadában tett kisebb átalakításokkal és bővítéssel érte meg a XX. századot.

1897-ben a templom szomszédságában kocsmát nyitottak, melynek bezáratását követelték a helyi hívek, ugyanis Lipka István kocsmája mindössze 15 méterre állt a templomtól. A panaszos levélhez mellékeltek egy igen egyszerű helyszínrajzi vázlatot. Készítője rajzoláshoz nem értett, az arányok is erősen torzak, de a funkciók megörökítése dokumentumértékű. Eszerint a kastély uradalmi épület volt inspektori lakással, az épületegyüttes mögött uradalmi (kiszolgáló) udvarokkal. A templomtól délre lévő különálló épületben működött az uradalmi nagy mosókonyha, melynek közvetlen szomszédjaként nyílt az új kocsmá (27).

1924. június 13-án egy hatalmas erejű szélforgatag (tornádó) pusztított Bián, Torbágyon, Pátyon és még néhány más településen egészen Vácig. A tölcser alakú viharfelhő Bián volt a leghevesebb, 8–10 percnyi pusztítása után a falu romhalmazzá vált, 4 ház teljesen összedőlt, több mint száz ház nagy kárt szenvedett, 4 halott és 30 sebesült maradt utána. A korabeli tudósítás szerint „a régi gr. Sándor, most Metternich-féle kastély roppant szilárdan épült istállóját alaposan megrongálta, szilárd vastag falakat döntött ki és 45–50 mázsás kőoszlopokat az udvarra sodort”. Az épület nagy részének a tetejét lesodorta a szél (28).

A XX. század elejére a Sándor- és a volt Szily-féle kastélyokban tartotta hivatalos helyiségeit herceg Metternich Richárdné, született Sándor Paulina uradalmi intézősége. 1945-ig a Bécsben élő Metternich Pauline majd Klementina hercegnő uradalmi felügyelői székhelye volt, benne számos uradalmi bérlakással, cselédházakként is említik az ekkor benne lévő szolgálati lakások miatt (29). A XX. században a Járásbíróság, ill. a Szolgabíróság is az épületben működött. Borovszky szerint 1910 körül még e kastélyban őrizték a Sándor család híres levéltárát (30). A kastély az 1930-as években is gazdasági célokat szolgált (szerszámraktár volt benne), egy leírás szerint „meglehetősen elhanyagolt állapotban van, belső helyiségei az eredeti kialakításnak nyomait sem mutatja” (31). Ebben az időszakban patika is működött a kastély északkeleti „A”-szárnyában amint azt egy, az 1924-es tornádó után készített fényképfelvétel is tanúsítja (32).

Az Ideiglenes Kormány 1945. március 15-i rendelete megszüntette Magyarországon a nagybirtokrendszert. A funkciójukat veszített, megüresedett kastélyokhoz hasonlóan, így a Sándor-Metternich-kastély is köztulajdonba került. A köztulajdonba adott kastélyba 1945 után mezőgazdasági termelőszövetkezet, mezőgazdasági üzem, (gépállomás) költözött, keleti szárnya máig ilyen hasznosítású.

Az 1953–54-es tanévben költözött a kastély épületébe az államosított községi általános iskola a tsz. és a még itt élő, betelepített lakók mellé. A lakásokat folyamatosan megszüntették, a rossz állapotú épületet fokozatosan rendbe hozták (33). A főépület portikusának timpanonjára szocreál freskót festettek, a frízen „Munkás, paraszt,

(25) SzPL kéziratár, Kuthy István kanonok gyűjtése. Bia: Can. Visit. 1817.

(26) BVÖ Irattár Bia, kataszteri térkép, 1884. (M 1:2880) Szelv.sz.: 13.

(27) SzPL No. 227. cs. Bia 88/1897; 1263/1897; 1551/1897. (igen egyszerű helyszínrajzi vázlattal); 1557/1897

(28) Réthly Antal: Tornádó I–II. *Biatorbágyi Krónika* 1. évf. (1991) 6. sz. 15.; Horváth Imre (H.I.): Tornádó.

Biatorbágyi Krónika 4. évf. (1994) 6. sz. 11.; Horváth – Palovics I. 124.

(29) Borovszky I. k. 40.; Szimándi Lajosné Lipka Mária Jutka: A Sándor-Metternich-kastély felújítása.

Biatorbágyi Krónika 1. évf. (1991) 11. sz. 6.; Horváth–Palovics II. 49.

(30) Borovszky I. k. 39.

(31) Rados 1931. 231.; Rados 1939. 66.; Petravich András: Veszélyeztetett kastélyok és középületek helyreállítása. In: *Magyar Műemlékvédelem X.* Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest 1996. 231.

(32) BKSz, Bia, a Sándor-Metternich-kastély távoli látképe az 1924. évi szélvihar pusztítása után. 1924.

(33) Lipka 1991. 6.

értelmiség" felirattal (34). 1955–1958-ban alakították át az épület északnyugati szárnyát iskolává. Az átalakítási terveket fokozatos ütemben az Északpestmegyei Tatarozó és Kivitelező Vállalat készítette el (35). A központi épületből a belső falak kibontásával tornatermet alakítottak ki a szükséges szertárakkal, öltözőkkel. Fölötte teljes födémcsere készült. A mai „A” szárnyban a folyosó beüvegezése mellett 4 új tantermet hoztak létre a pincelejárát megtartásával, födémmegerősítéssel. A „B”-szárnyhoz ekkor épült a Petőfi utca felőli folyosó és az előcsarnok. (Előírták, hogy a folyosó tantermek felőli oldalán a műemléki architektúra gondosan megőrizendő!) A „C”-szárnyat is teljesen átalakították, a pince- és padlásfeljáróval együtt. Az addigi „sikátor”-t lapostetővel lefedve az árkáddal együtt zsibongóvá alakították. Az árkádok felső részeibe ekkor épültek be a félköríves ablakok. Az egész épületben az ablakok parapetjeit megemelték, a fedélszéket részben cserélték, részben megerősítették (36). A tervek feltüntették a középső épületrész belső elrendezését, melyet elbontottak. Ekkor még helyenként megvolt az épület eredeti zsindefedése is, de a főépület igen elhanyagolt állapotban volt. 1978-ra az iskolai szárny felújításával az iskola elérte a váltott műszakot már nem igénylő tanítás feltételeit is, bár az épület még mindig elhanyagoltnak látszott (37).

Az 1980-as években a Zsámbéki Tsz. kábelüzeme működött a kastély keleti részében. Már 1980-ban felmerült a tsz. kiköltöztetése az épületből, helyén az iskola bővülésével (38). Az 1982–90 között zajlott iskolafelújítás még szembevethetőbbé tette a két épületrész közötti különbséget. Ekkor újították fel az iskola tetőszerkezetét, homlokzatát, kicserélték nyílászáróit. 1982 szeptemberében Pest Megyei Tanácsi Tervező Vállalat a Biatorbágyi Nagyközségi Tanács megbízásából elkészítette az iskola felújításának beruházási programtervét (39). Az Országos Műemléki Felügyelőség által javasolt műszaki megoldásokkal, a kastély eredeti külső formáját megtartva biztosították a község távlati fejlődését is szolgáló, kulturális központ kialakításának első feltételeit. A kastély főépületében lévő tornateremből többcélú, időszakosan leválasztható közösségi teret terveztek kialakítani. A főépületben helyezték volna el a községi könyvtárat is. 1983-ban a tantestület a belső változtatások ellen volt, sőt javasolta, hogy legyen a tsz.-é az egész épület és építsen a község egy új iskolát. A kiviteli terv elkészülte után, valószínűleg főleg anyagi okokból a program megváltozott, és végül az iskola korábbi alaprajzi elrendezésén nem változtattak (40). A felújítás során teljes utólagos falszigetelés készült, tető- és födémcsere, az összes nyílászárót helyreállították, ill. kicserélték. Az iskola bejáratát áthelyezték az „A” és „B”-szárnyakat összekötő, új kialakítású előtérbe.

Kulturális örökségvédelmi (műemléki) értékelemzések

A biai kastélyegyüttes a településen belül, kialakult települési struktúrában épült fel. Helyét az épített előzmények határozták meg, a fogadóudvarára bevezető – az előtt térré bővülő – utca korábbi adottságnak tekinthető, így településszerkezet-formáló hatása nem volt meghatározó. A településen belüli megjelenése – feltárása – több irányból lehetséges, meghatározó a közel axiális, egyenes rávezetés. A kastély megjelenésének erőteljesebb hatását mégis a kertből szemlélve érte el, ahol a feltűnően kis középső részt többszöröse

(34) KÖH Fotótár 45510. Bia, volt Sándor-Metternich-kastély, főépület és udvari portikusza 1956. Archiv fényképfelvétel. Közli: Dercsényi 1958. 259. 145. kép.

(35) Ferenczy Károly: Kastélyok *felhasználása és helyreállítása*. In: Magyar Műemlékvédelem 1949–59. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960. 60.

(36) Ferenczy 1960. 60.; KÖH Tervtár Dok.874. Törzsszám: B-1/701. Biai iskola tornaterme. Műemlék Bizottság részére. Tornaterem átalakítási tervdokumentáció Solymosi Ottóné, Északpestmegyei Tatarozó és Építő Vállalat, 1957–58. 09. Hiányzó lapokkal. Ld. még uo. Dok.880.

(37) Dercsényi 1958. I. 261.; Lipka 1991. 6.

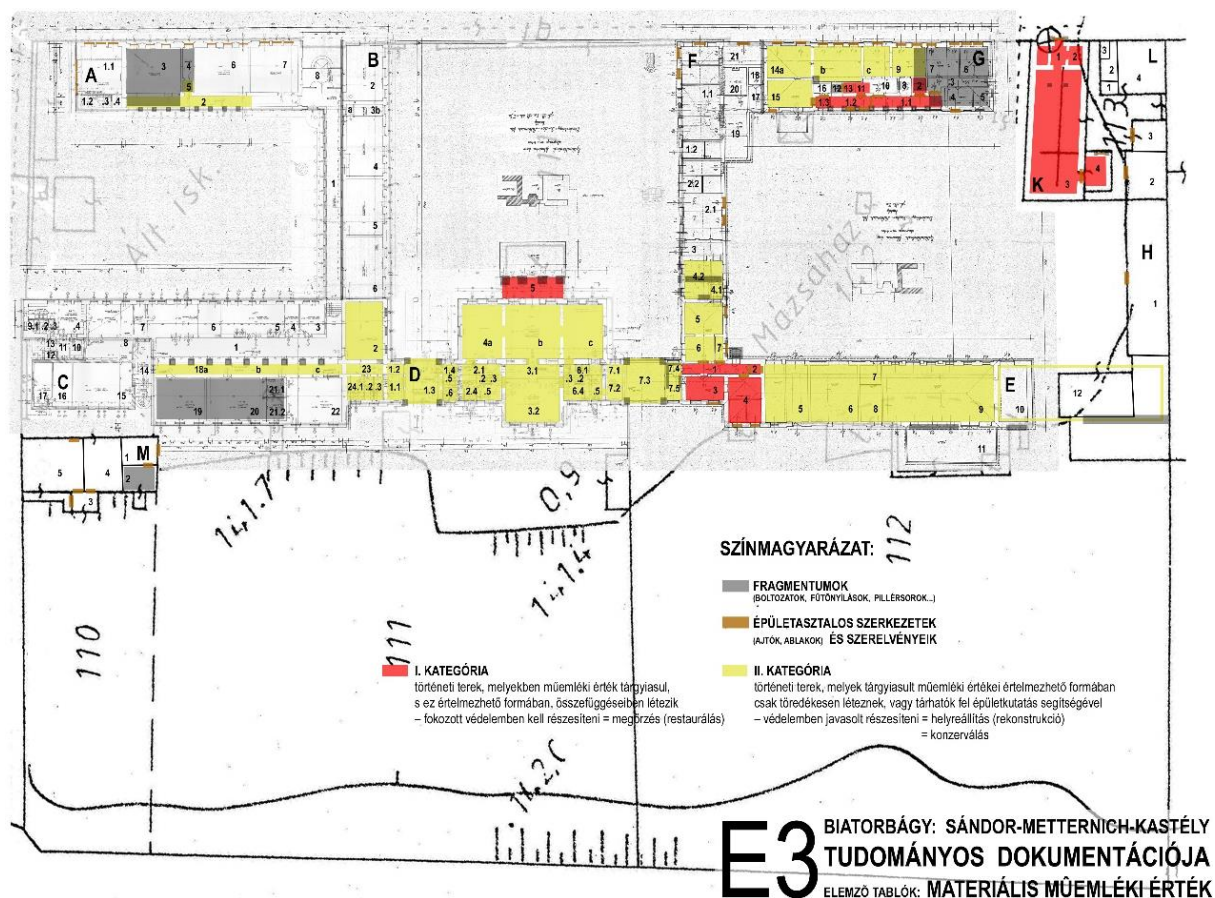
(38) Biatorbágy, Karikó János Könyvtár. B-27/74-204. B-27/74-204. Pest megye jelentős környezeti értékei /adatgyűjtemény/ XVI. kötet. Zsámbék községe. Felelős tervező: Schuman Péter. Bp. 1980. január. VIII/1–26.

(39) KÖH Tervtár Dok.18208. Törzsszám: B-1/81-2. Biatorbágy, Vöröshadsereg u. 60-62. Iskola átalakítás. Beruházási programterv. Trummer Imre, Pest Megyei Tanácsi Tervező Vállalat, 1982. 09.

(40) Lipka 1991. 6.; KÖH Tervtár Dok.22617., BVÖ Irattár Törzsszám: B-1/81-2. Biatorbágy, Vöröshadsereg u. 60–62. Isk. átalakítás műszaki kiviteli tervdokumentáció. Trummer Imre, PTTV, 1983.; KÖH Tervtár Dok.19963., BVÖ Irattár Törzsszám B-1/83-2. Biatorbágy, Vöröshadsereg u. 60–62. Ált. isk. felújítás „A” és „B” szárny. Módosított kiviteli tervdokumentáció. Trummer Imre, PTTV, 1984. 07.

bővítették a kapcsolódó és hosszan elnyúló mellékszárnyak. A tömegkompozíció, az épületszárnyak elrendezése és kapcsolása, a homlokzatok puritán történeti kialakítása, amelyet az egyszerű nyílásritmusok jellemeznek, az angol romantikus klasszicizmushoz hasonlóan itáliai reneszánsz koncepciót és részletformálást – „Palladiánus” jegyeket historizál.

A biai volt Sándor-Metternich-kastélyt ért XX. századi destruktív hatások látványos kifejeződése a kastély materiális műemléki értékeinek feltűnően kis száma. (3. kép) Olyan történeti terek, amelyekben a műemléki érték tárgyasul – tehát jellegzetes építészeti elem, anyag, szerkezet stb. van jelen – s ez értelmezhető formában, összefüggéseiben ma is létezik, csak a déli mellékudvar épületszárnyaiban, nagyon kis számban (alig 10%-ban) fordulnak elő. Az iskolaszárnyak történeti terei szinte teljességükben megszűntek, elpusztultak. Léteznek azonban olyan töredékek, fragmentumok, amelyek további épületkutatás segítségével alkalmassá válhatnak történeti terek és tárgyasult műemléki értékek helyreállítására.

4. kép. Bátorbágy: Sándor-Metternich-kastély. Elemző tabló. Materiális műemléki értékek. Forrás: Fekete – Gy. Balogh 2008

A történeti terek és a fragmentumok vonatkozásában az „A”-szárnyon a tornác és a pince térkapcsolata maradt meg, és több homlokzati nyílászáró, ablak is vélhetően 1900 körüli szerkezet. A „C”-szárny tornác és pince – mint létező és felismerhető térelem – kapcsolata már elpusztult. A „D”-szárny, mint fő épületrész reprezentatív kialakításának, tehát a két kocsibehajtó-csarnoktérnek és a középső hat termének beosztásához jelenleg is elégséges fragmentum és történeti dokumentum áll rendelkezésre, amelyhez további épületkutatással újabbak tárthatók fel. Az „E”-szárny északi szakaszának négy helyisége, történeti ajtókkal, ablakokkal a legértékesebb fragmentumokat tartalmazza. Különösen értékes maradvány az „F”-szárny kétszakaszos csehsüveg boltozattal fedett terme és bejárati kialakítása. A „G”-szárnyban a tornác és pince, illetve padlás megmaradt

térkapcsolata valamint kialakítása, számos ajtó- és ablakszerkezettel, mind jelentős műemléki értéket testesít meg.

A fent bemutatott építészeti elemzések segítségével a biai Sándor-Metternich-kastély további helyszíni épületkutatása, restaurátori falkép kutatása majd falszövet kutatása a kis felületre kiterjedő, ún. szondázó módszerrel a jövőben gazdaságosan végezhető el. A szondázó kutatás terve a periodizációs koncepció (2. kép) és a materiális műemléki értékek (fragmentumok) topográfiájának (4. kép) egyszerű összevetésével meghatározható, amely prognosztizálja a periódus-határok és egyéb átalakítások falelválásait, a szemrevételezés nyomán feltételezhető rejtett fragmentumokat. A történeti terek elemzése (3. kép) és a fragmentumok topográfiájának (4. kép) egyszerű összevetésével logikusan vázolható az újrahasznosításra, illetve a jelenlegi iskola funkciók bővítésére, átrendezésére tehető javaslat. Az építéstörténeti múlt, a helytörténet reprezentációjának kézenfekvő módon alkalmas közösségi tere az épület központjában helyreállított térstruktúra lehet, amely az eredeti bejáratok – kocsithajtók – rekonstrukciójával hitelesen feltárható. Az E-szárny helyreállított nagy csarnoktere kiválóan alkalmas nagy befogadóképességű többfunkciós rendezvényterként. A déli épületszárnyak történeti cellasorai pedig alkalmas helyei a korszerű iskolai foglalkoztatóknak. Az új kiszolgáló és technológiai funkciók „elrejtésére” két (hajdan gazdasági) udvar terepszint alatti bővítése is rendelkezésre áll, a mára elpusztult, de történetiségében létezett térfalak visszaállításával, mint kézenfekvő bővítési (kapacitásnövelési) lehetőséggel.

Válogatott és felhasznált irodalom

(Angeli András) – Kuthy István: A Szent Kristóf-kápolnától a Szent Anna-templomig: A biai Szent Anna-templom krónikája. *Biatorbágyi Krónika* 3. évf. (1993) 7. sz. 2., 23.

(Angeli András) – Kuthy István: Templom, szobor, kápolna: A biai Szent Anna-templom krónikája. 2. rész. *Biatorbágyi Krónika* 3. évf. (1993) 8. sz. 2., 19.

Badál Ede: *Kastélyok, kúriák Pest, Heves és Nógrád megyében*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1987. 35., 43–44.

B. Boldizsár Brigitta: *A biatorbágyi Szily-kastély. Előzmények, fénykor, utóélet a történeti források tükrében*. I–II. k. 2003. (kézirat)

Bugár-Mészáros Károly: *A biatorbágyi Szily-kastély építészettörténeti, belsőépítészeti, iparművészeti és művelődéstörténeti összehasonlító elemzése a látványi és történeti források alapján*. 2003. (kézirat)

Borovszky Samu: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. OMT, Budapest é.n. [1910] (Magyarország vármegyéi és városai) I. k. 39–40.; II. k. 66–67. 76–77.

Császár László: A magyar műemléki kastélyok helyzete és védelmük problémái. *Műemlékvédelem* 10. évf. (1966) 4. sz. 198–205. (202. Bja)

Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei*. I. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest 1958. (Magyarország Műemléki Topográfiája V.) 180. 183. 254. 257. 259–261.

Dr. Fekete J. Csaba – Gyetvainé Dr. Balogh Ágnes: *Biatorbágy: A Sándor-Metternich-kastély építészettörténeti kutatása*. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, 2008.

Fekete J. Csaba – Gyetvainé Balogh Ágnes: A Sándor-Metternich-kastély építéstörténete I–II. *Biatorbágyi Krónika* 19. évf. (2009) 2. sz. 12–13., uo. 3. sz. 22–23.

Ferenczy Károly: *Kastélyok felhasználása és helyreállítása*. In: Magyar Műemlékvédelem 1949–59. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960. 60.

Genthon István: *A Magyarország művészeti emlékei bibliográfia*. 11. Be–Bi 7/1. (KÖH)

Genthon István: *Magyarország műemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1951. 333.

- Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei*. I. köt. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1959. 37.
- Hodosi Erika: A Sándor-Metternich uradalom vázlatos története. In: Horváth – Palovics I. 95–106.
- Horváth Imre (H.I.): Tornádó. *Biatorbágyi Krónika* 4. évf. (1994) 6. sz. 11.
- Horváth Imre: A Szentháromság-oszlop kalandos története. *Biatorbágyi Krónika* 11. évf. (2001) 3. sz. 3.
- Horváth Imre: A Szentháromság-oszlop és az országzászló. *Biatorbágyi Krónika* 11. évf. (2001) 4. sz. 25.
- Horváth Imre: A biai keresztelőkút története. *Biatorbágyi Krónika* 15. évf. (2005) 12. sz. 21.
- Horváth Imre: Megszépülő egyházi műemlékeink. *Biatorbágyi Krónika* 17. évf. (2007) 10. sz. 29.
- Horváth Imre – Palovics Lajos (szerk.): *Biatorbágy „ezer” éve. Helytörténeti olvasókönyv I.* Biatorbágy Kultúrájáért Alapítvány, Biatorbágy 2002.
- Horváth Imre – Palovics Lajos (szerk.): *Beszélő nevek. Biatorbágyi Közterületek és névadóik. Helytörténeti olvasókönyv II.* Biatorbágy Kultúrájáért Alapítvány, Biatorbágy 2006.
- Kelényi György: *Kastélyok, kúriák, villák*. Budapest, Corvina 1974. 118., 62. kép
- Körmendi Judit – Horváth Imre (szerk.): *Biatorbágy város 1192–1966–2007*. Biatorbágy Város Önkormányzata, Biatorbágy 2007.
- Lyka Károly: *Magyar művészet 1800–1850*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest é. n. [1939]
- Magyarország műemlékjegyzéke*. Budapest 1960. 312.
- Palovics Lajos: A Biai Római Katolikus Közösség. *Biatorbágyi Krónika* 2. évf. (1992) 7. sz. 2.
- Palovics Lajos: A biai Szent Anna-plébániatemplom belső tere. *Biatorbágyi Krónika* 4. évf. (1994) 7. sz. 2.
- Palovics Lajos: Szent Anna tisztelete és a Biai Római Katolikus Egyházközség. *Biatorbágyi Krónika* 13. évf. (2003) 8. sz. 24–25.
- Palovics Lajos: 90 éve született Angeli András. *Biatorbágyi Krónika* 13. évf. (2003) 9. sz. 21.
- Petravich András: Veszélyeztetett kastélyok és középületek helyreállítása. In: *Magyar Műemlékvédelem X.* Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest 1996. 231.
- Rados Jenő: *Magyar kastélyok*. MOB és a Könyvbarátok Szövetsége, Budapest 1931.
- Rados Jenő: *Magyar kastélyok*. Bővített második kiadás. MOB, Budapest 1939. (Magyarország művészeti emlékei. IV.)
- Rados Jenő: *Hild József, Pest nagy építőjének életműve*. Akadémiai K., Budapest 1958.
- Réthly Antal: Tornádó I–II. *Biatorbágyi Krónika* 1. évf. (1991) 6. sz. 15.; 7. sz. 15.
- Szimándi Lajosné Lipka Mária Jutka: A Sándor-Metternich-kastély felújítása. *Biatorbágyi Krónika* 1. évf. (1991) 11. sz. 6–7.
- Virág Zsolt: *Pest megye kastélyai és kúriái*. Perfect Project, Budapest 2000. 25–26. (Magyar kastélylexikon)
- Zádor Anna – Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. MTA kiadása, Budapest 1943. 120. 167. 179. 224. 376. 378.

Válogatott és felhasznált történeti források és forráshelyek jegyzéke

- Biatorbágy Város Önkormányzata Terv- és Irattára (BVÖ Irattár)
Biatorbágyi Krónika Szerkesztősége, Horváth Imre helytörténeti gyűjteménye (BKSz)
Biatorbágy, Karikó János Könyvtár
Törzsszám: B-27/74-204. Pest megye jelentős környezeti értékei
/adatgyűjtemény/ XVI. kötet
Zsámbék körzete. Felelős tervező: Schuman Péter. Bp. 1980. január
Jószág-ismertetés. IV. füzet. A bajnai-biai uradalom. Országos Magyar Gazdasági
Egyesület. Budapest, é.n. (1875.)
Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Térképtára (HMT)
„Militärische Beschreibung von Hungarn 1782–85” (Magyarország katonai leírása
1782–85.)
Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tervtára (KÖH Tervtár)
Dok.874. 880. 18208. 18209. 19963. 22617.
Genthon István: A magyarország művészeti emlékei bibliográfia. 11. Be–Bi 7/1.
Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Fényképtára (KÖH Fotótár)
45505. 45506. 45507. 45508. 45509. 45510. 45511. 45512. 45513. 73525.
94609. 94610. 94611. 94612. 94617. 102416/A-B. 102417/A. 102418/A-B.
115962/A-B. 115963. 115964. 144547.ltsz.
Magyar Országos Levéltár (MOL)
XIX. –K-1-mm 341. doboz 852. tétel 1953–1954. (bontási rajzok Szily-k.)
O69. Ügyvédi iratok. 913. 914. kötetek. Névmutató
802. csomó, fasc. 130. No. 23. 1143–45.
P 592. A Sándor (biai) család levéltára (1529–1846)
2. cs. Tomus D. Fasc. 3. Nebojszai Balogh és szlavniczai Sándor család.
1618–1644.
Fasc. 4. Szlavniczai Sándor család. 1646–1671.
Fasc. 5. Kerekes Éva Sándor Mihályné iratai. 1669–1782.
Fasc. 6. Sándor Menyhért iratai 1688–1723.
3. cs. Tomus E. Fasc. 1. Szlavniczai Sándor Mihály iratai. 1720–1767.
5. cs. Tomus G. Bia, Torbágy, Both, Csonka-Tebe, Kozárom birtoka
Fasc. 1–3. 1616–1802
6. cs. Tomus J. Fasc. 1. Sándor Mihály (Menyhért fia) iratai 1686–1766
7. cs. Tomus J. Fasc. 6. Sándor Mihály iratai első feleségével, Bossányi
Ilonával kapcsolatban 1691–1725
Tomus K. Fasc. 1. Sándor Antalnak különböző városokkal
kapcsolatos iratai 1769–1798
8. cs. Tomus K. Fasc. 2. Sándor Antalnak különböző birtokrészeivel
kapcsolatos iratai 1761–1800
9. cs. Tomus O. Leszármazási táblák, vegyes iratok...
Tomus P. Levelek két kötetben. 1742–87.
10. kötet. Lajstromok
P594. Sándor (Szlavniczai) család (1717–1852)
P638 (nagyzigethy) Szily család levéltára
12. csomó (1539–1675)
13. csomó (1739–1754)
14. csomó (1755–1766)
15. csomó (1767–1776)
16. csomó (1777–1794)
17. csomó (1795–1806)
18. csomó Szily László gyűjtése
UetC. E 156. 431. doboz 598. füzet
42:58. összeírás: földesúri ház és tartozékai. 1736. márc. 13
67:62. összeírás: kuriális épület és gazdasági melléképületei. 1736. márc.
13.

Pest Megyei Levéltár (PML)

V. – 1013. Bia nagyközség iratai. 1893–1949.

C. Polgári kori iratok. 1893–1944.

d. Adókezelési és tulajdonnyilvántartási iratok. 1893–1944

4. doboz Telekkönyvi iratok. 1893–1940 (hiányos)

U. 1013. D. Népi demokrácia kori iratok. 1945–1949

d. Adókezelési és tulajdonnyilvántartási iratok. 1946–48. 1–4. kötet

b. Elöljárósági iratok

29. füzet. Újjáépítési iratok, közmunkaváltság. 1945–46

VII. 1. A Pestvidéki kir. Törvényszék iratai 1872–1944.

C. Telekkönyvi iratok 1872–1944.

858–890. doboz. Bia, 1872–1914.

1419–1422. doboz. Bia, Telekkönyvi betétek, jegyzőkönyvek, birtok
tulajdoni és teherlapok

XIII. 19. Szily család iratai

XV. 1. 34, 42, 41. Metternich-Sándor Klementina grófnő Bia és Torbágyi községek
határában fekvő erdőbirtokának (B és C gazd. oszt.) gazd. térképe

XXXII. 2. Fényképek levéltári gyűjteménye. 1945–1979.

12. doboz. 1966–1967. Magyar. egyes településeiről készült fényképek
(MTI fotó)

400. PMU. 93. Bia határában levő szántók térképe. XX. sz.

Pest Megyei Önkormányzat Hivatala, Irattár

1965. 26. 52. doboz (Biatorbágy Szakiskola, Szily-k.)

XV. 1. 33–34–35. téka. 1885. Erdőgazdasági üzemtervek 1885–1943 (tervlapok,
térképek is)

Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (SzPL)

kézirattár, Kuthy István kanonok, püspöki levéltáros gyűjtése, Bia

No. 227. cs. Bia

1784. aug. 16-án, 28-án, 30-án, 1800. jún. 2-án kelt levelek

1432/18067. 1786. ápr. 18-án, 1787. jan. 22-én kelt levelek

1780. júl. 17-én kelt levél

Sándor Antal 1780. jún. 2-án kelt levele

669/1855; 599/1861; 5/1862; 1181/1869; 1645/1869; 330/1879;

477/1879; 937/1879; 1090/1879; 1319/1879; 461/1891; 850/1891;

1159/1891; 1340/1891; 1366/1891; 210/1891; 1097/1894; 88/1897;

1263/1897; 1551/1897. (igen egyszerű helyszínrajzi vázlattal); 1557/1897;

1278/1898; 1575/1900; 1798/1903; 1909/1903; 417/1904; 1688/1904;

1689/1904; 808/1907; 458/1910; 625/1910; 2097/1911; 21/1914;

1355/1927; 1424/1928; 1057/1933; 2417/1939; 3469/1939; 3470/1939;

1824/1942; 620/1949.

No. 4498. 804/1940; 1307/1940;

A Székesfehérvári Püspöki Egyházmegye templomai és templombelsői 1940-ben.

12/III. kötet Bicskei esperesi kerület. Bia. Írta: Kuthy István pápai kamarás,
Fényképfelvételek: De Ponte József udv. fényképész-mester